

„HÁNYFÉLE SZÉGYEN ÉS KÉPZELT DICSŐSÉG...” (2.)

A Nappali holdról évtizedek múltán

„A kaleidoszkóp minden arabeszkje...”

(J. L. Borges)

1.

„Ha felidézem a kilencvenes esztendő történéseit, úgy látom Csoóri Sándort, mint kihajtott ingnyakú republikánust, aki már a nyolcvankilences március 15-e eufóriájában a lobo-gó zászlóerdő fölött is pártharcok keserű füstjét látta, aki annak előtte még leírta versben, »semmi álmény tehát«, és ezt is, »jövőahagyásom nélkül / engem nem lehet többé fölál-dozni.«”

Így kezdtem a *Nappali holdra* válaszoló írásomat 1990 késő őszen (*Jelenkor*, 1991/1.).

Akkor már parázslott a vita.

Mi történik vele? Az országgal? A korszakkal? Mi lehet hosszú távon a *Nappali hold* következménye? – tettem fel a kérdéseket.

A hónapokig tartó vita nem zárult le, de Csoóri írásának megjelenése után tizenöt hónappal könyvcsomagot hozott a posta, a Püski kiadású *Nappali hold* példányát.

Az *Előszó* zárómondata és a dedikáció volt a válasz. Lassan három évtizede sorakozik a példány a polcomon a többi Csoóri-kötet között: archaikus torzót rejtő ládikó. Évenként kinyitom a lakatját.

Most, hogy Csoóri *Naplójával* György Péter (*Jelenkor*, 2019/7–8.) és Radnóti Sándor (*ÉS*, 2019. 07. 26.) is foglalkozott, újra magam elé húztam a kötetet.

2.

Csoóri Sándort 1953-ban ismertem meg. Akkoriban még a régi Gorkij fasorban volt az Írószövetség székháza, egyik helyiségében a Fiatal Írók Munkaközössége. Négyen voltunk a vezetőség tagjai: Abody Béla, Csoóri Sándor, Eörsi István és jómagam. Csoórinak, Eörsinek rövidesen verskötete jelent meg. Nekem egy-két zsenge novellám. Abody „zsenigyanúsként” indult. Sándorral később az *Új Hang* egyik szerkesztőjeként találkoztam.

1955 decemberében második éve vagyok a Műegyetem lapjának, *A Jövő Mérnökének* a szerkesztője. Műsoros estet rendez a lap. Csoóri-verset állítok a középpontba. Ajánlanak szaválásra egy végzős mérnökhallgatót. Bejön a szerkesztőségi szobába. Hallgatag, tüzes tekintetű fiatalember. Átadom a *Felröppen a madár* kötetet. Bejelölöm a hatvanhatodik oldalt: *Üzenet anyámnak*. Azt mondja, elolvassa, holnap válaszol. Biccent feszesen, mint egy katonatiszt. Másnap ugyanígy érkezik. Vállalja, de egy *másik* verset. Melyiket? Huszonnegyedik oldal mutatja: *Szigorú korban élünk*. Rendben, mondom.

Izzott a levegő, amikor Latinovits Zoltán a műsoros esten szavalt.

Néhány nap múlva Csoóri telefonált. Hallotta, hogy Latinovits mondta a versét, híremet, köszöni.

Évtizedekig egy-egy programon üdvözlöttük egymást. A tekintetében mindig érdeklődés, kíváncsiság, mintha örökösen azt vizsgálta volna, kire számíthat. A tekintetével is nemzedéktársakat keresett – tábort gyűjtött.

A hetvenes-nyolcvanas évek fordulóján küldtem neki először a megjelent kötetemből. 1981. június 15-én érkezett az első viszonzás: „Sándor Ivánnak, egyre kíváncsiabban az írásaira, baráti kézzszorítással”. A tiszzaeszlári perről írtam. Tadeusz Borowski-kötetéről. Bibórol és Mészölyről *együtt*. A koncepciók prekról.

1982. június 11. „Már nem először villanyzol fel a legutóbbi években, írta hosszú levelemben. A radikalizmusod testvére az enyémnek. Csupán a taglejtései mások. Ez pedig így van rendjén.”

1983. május 7. „[Írásaid] folytatnak, kitágítanak, bekapcsolnak egy nagyobb gondolati áramkörbe. Milyen jó lenne, ha többen is megköszörülhetnék a torkukat. A legfontosabbnak talán a bibói igény és gondolkodásmód folytatását érzem ki [...] és nem a hivatkozások, hanem az elemzés izzó tárgyilagossága miatt”.

Holokauszt-emlékmű felállításáról írtam az *ÉS*-ben. A Don-kanyarról, de összekötve a lillafüredi írótalálkozó csődjével, a negyvenhármas szárszói találkozóval, kiemelve, hogy Illyés Gyula és Kovács Imre nem vett részt rajta, mert, mint indokolták, Püski szervezte.

1983. november 8. „ideje jött”, írta, „hogy leüljünk egyszer eszmét cserélni a sistergő kérdésekről. Újabb írásaid, könyveid, könyvterveid annyira szomszédjai az elképzeléseimnek, hogy már a szomszédság okán is szót kellene váltani”.

Az Angelika cukrászdában találkoztunk. Elmondtam néhány tapasztalatomat is. A Rajk-kollégiumba hívtak a Tiszaeszlár-könyvemről beszélgetni. Volt néhány megdöbbenő-riasztó felszólalás is.

A nyolcvanas évek közepétől harmasban beszélgettünk az Angelikában Tornai Józseffel. Csoóri eljött a *Leperegnek a nyolcvanas évek – A kilencvenes évek és Bibó hagyatéka* című kötetem bemutatójára. A levélzárásban a „baráti kézzszorítást” a „baráti ölelés” váltotta fel.

Az 1988. őszi Debreceni Irodalmi Napok előadójának felkért az Írószövetség. Csoóri volt az egyik korreferens. Előadását így kezdte: „Sándor Iván helyzetfelmérő előadását nemcsak világosnak, elszántnak, de lelkiismeret-ébresztőnek is tartom. Finom tűszúrásokkal és áramütésekkel arra akar ráhangolni bennünket, hogy évtizedes fáradságunk, közönyünk ellenére, sőt a történelmi szócséplések ellenére is vegyük észre a korszakváltás visszafordíthatatlan pillanatait”.

Mindezt azért idéztem fel, mert a *Nappali hold* megjelenése után sokan szegeztek nekem: közel álltál hozzá, tudnod kell, hogy mi történt.

3.

1984. augusztus 24-én jegyzi fel, hogy barátai (Für Lajos, Csurka István, Lezsák Sándor, Bíró Zoltán, Fekete Gyula) fejcsóválva nézik zsidó kortársaival való kézzszorításait: „én lógok ki legjobban a magyarok sorából és parolázok a zsidókkal”.

1990. június 2. Leszálok a 7-es autóbusról a Dózsa György útnál. Haladok a Sportcsarnokhoz, Antall József mond beszédet. A tömegben mellém sodródik Bíró Zoltán. Váltunk néhány szót. Nem tartalak fel, mondom, sietned kell, bizonyára dolgoz van a programon. Nekem itt már nincs dolgom, mondja. Süt belőle a sértődöttség.

Nem sokkal előbb Csoóri felkérte Szabad Györgyöt („kézzszorítással”), keressék fel együtt Antall Józsefet, vállalja el az MDF pártelnökségét (az ügyvezető elnök, Bíró Zoltán helyett) és a miniszterelnökséget. Bírót az MSZMP-s múltja miatt is hátravonni kívánták.

A baráti kör Für Lajost ajánlotta köztársasági elnöknek. Csoóri ellene szavazott, Für is a sértődöttek közé került. Csurka Antall nyílt ellenzékeként lépett fel. Csoóri: két tűz között. Úgy érzi, nem fordulhat szembe korábbi barátaival, de Antall-lal sem zavartalan a kapcsolata a barátokkal azért megőrzött összefonódás miatt. Kimenekül. „El a politikától a magányba – írja –, semmi álmremény”. Ekkor jegyzi le az idézett sorokat is: „engem nem lehet többé fölhasználni”.

Nagy Gáspár ezekről a „belső” örvénylésekről írja meg a *Békebeli kannibálok* című versét:

*Mint a békebeli
kannibálok
egymást zabálják
föl a barátok
mintha nem volna
már ki ellen
hurrá hajrá most
egymás ellen!*

*Csontjaink vádlón
ittmaradnak
nevezik őket
ENNEK ANNAK...
kiken fogott a
magyar átok
hetedéziglen
kannibálok!*

4.

1990. szeptember. Megjelenik a *Hittelben* a *Nappali hold* hírhedt fejezete. Nyolc-tíz napig döbönt csönd. Szeptember 17-én Kertész Imre besétál a *Magyar Nemzet* szerkesztőségébe. Átadja a kultúrrovat megbízott vezetőjének, Murányi Gábornak az Írószövetség elnökségéhez intézett, a Szövetségből (Csoóri akkor még az elnökség tagja) való kilépéséről szóló levelét: „Nem tűröm, hogy kirekesszenek [...] hogy [Csoóri Sándor] kétségbe vonja, hogy én, mint »zsidóság« együtt érezhetek a magyarsággal”.

Kertész kéri Murányit, hogy azonnal olvassa el az írását. Murányi elolvassa a szerkesztőség halljában, megköszöni, közöljük, mondja. Betervezi a hétfői számba. Leadja. A megbízott főszerkesztő, Tóth Gábor hosszú vita után nem engedélyezi a közlést. Murányi beszámol Kertésznek, megkérdezi, hozzájárul-e, hogy átvigye írását a *Magyar Hírlaphoz*. Az engedéllyel felmegy a másik emeletre Németh Péter főszerkesztőhöz. Németh olvas, felhívja Kertészt, megállapodnak a közlés időpontjában. A szeptember 25-i számban megjelenik Kertész írása. Murányi Gábor lemond a megbízott rovatvezetői beosztásáról.

Szeptember 26-án ülök a Fészek Klubban. A társaság témája a *Nappali hold*. Senki nem érti. Az éppen hazalátogató amerikai magyarok sem, akikkel Csoóri amerikai előadókörútján a Reménység tavánál is (Lake Hope) találkozott. A társaságból Németh Magdára emlékszem, aki egy hónappal előbb engem is előadókörúton kísért a Reménység tavához. Nem értem, mi történt vele, mondja. Kerényi Károly özvegyének, Magdának hasonló szavaira emlékszem, akit nyolcvannyolcban látogattam meg locarnói nyaralójában. Maga közel állt hozzá, mondja, mi történt vele.

Bibó az ilyen szellemi-erkölcsi „áramkimaradást” a magyar történelemben vissza-visszatérően a *reagáló képesség megzavarodásának* nevezte.

Az elnökség tagjaként felkértem Jókai Anna elnököt, hívja össze az elnökséget, hozunk döntést a *Nappali hold*tól való elhatárolódásról. Október 2-án hosszú, kínos vita után az elnökség öt szavazattal, nem szavazat nélkül, öt tartózkodással megfogalmazta és közvételre az elhatárolódást. Igennel szavazott: Jókai Anna, Takács Zsuzsa, Koczkás Sándor, Lengyel Balázs, Sándor Iván. Tartózkodott: Cseres Tibor, Lázár Ervin, Nagy Gáspár, Mezei Katalin, Tornai József.

Felparázslott a sajtóvita. Egyetlen írásból idézek: „Mivel magyar vagyok, most szégyenkezem. Ha ennyire felkészületlenül ér magyar költőt a szabadság, hogy sérelmeire az indulatilag legegyszerűbb fogódzót ragadja meg, és a faji megkülönböztetés archaikus gesztusával reagáljon [...] akkor mit várhatunk másoktól. Szégyenkezem.” (Ungváry Rudolf, *Magyar Nemzet*, 1990. október 11.)

Van egy sem akkor, sem az évtizedek alatt a hosszú vitában nem említett momentum. Csoóri feltehetően a nyár végén írta meg pamfletjét. Nem sokkal a szeptember 30-i első önkormányzati választások előtt jelentette meg. A liberális párt nyílt lezsidózása része volt a szélsőséges kor választási „módszereinek” is. Ugyanakkor az MDF-ben a félreállításuk miatti Antall-lal szembeni revánsnak, amit az MDF önkormányzati választási versége felerősített. Rövidesen következett Antall betegsége. Aztán halála. Közben Csurka kilépése az MDF-ből és a MIÉP megalakítása. A konzervatív demokratákat kiszorították a szélsőségeik. A jó Szabó Iván Antall halála után még próbálkozott összetartani a jobboldali demokraták gyérülő csapatát, de elhíresült mondata a „szörnyűtagságról” jelezte a támogató bázis hiányát.

5.

Úgy éreztem, nyilvánosan is válaszolnom kell a hozzám intézett („Mi történt veled?”) kérdésekre.

Pilinszky János ezúttal is megismételt versonomát választottam írásom címéül. A *Nappali hold* végtelenen elhibázott, írtam. Régen letűnt történelmi korszakot idéz fel. Háttérét a *torzó* és a *töredék* (Balassa Péter nyomán) ellentétével igyekeztem felvázolni: a torzó az, aminek többi darabja örökre elveszett. A töredék hiányos, de folytatható, elveszett elemei felcserélhetők. A torzó végleges. A mindig a *másikra* mutogatás, a gyűlöletkeltés a „historia torzójának” évszázados ismétlődése nyomán az értelem véglegesen veszni látszik. A *Nappali hold*, írtam, három ponton kapcsolódik az ezredvégi korszakkontextusba: (a.) a demokratikus fordulatot kezdeményezők egy élenjáró típusának elbizonytalanodása; (b.) az igazi kérdésekkel szemben a hamis kérdések eluralkodása; (c.) mindenki mindenkit kikezd, és már fel sem tesszük a kérdést, valójában ki beszél belőlünk, elúsztak a szellem irányjelző bójái. „Ezentúl csak vissza van. Vissza, hogy vissza tovább. Vissza, hogy sehogyan tovább” – idéztem Beckettet.

Csoóri három állítását (amelyeket aztán második írásában igyekezett visszavonni) súlyosan elhibázottnak tartottam: a „zsidóság” és a „magyarság” szellemi-lelki összefordulásának lehetőségét *nem* tekinthetjük megszüntnek; azt, hogy a „zsidóság” asszimilálna stílusban és gondolatilag a „magyarságot”, *nem* tekinthetjük igaznak; azt, hogy ehhez meg „parlamenti dobbantót” ácsolt magának, méltatlanul komolytalannak tartom. A zsidó–magyar viszonyt Vekerdi László szavaival foglaltam össze: „A zsidókérdést – mondta egyik előadásában – mindig akkor veszik elő, amikor magyarok és magyarok között van vita. Most sem magyarokról és zsidókról van szó, hanem magyarokról és magyarokról. Én – folytatta – attól a Forgács Pétertől tanultam meg, hogy mit jelent tudatosan magyarnak

lenni, aki baráti körben utolérhetetlen kedvességgel (és némi cyranói öntudattal) szeretett hivalkodni »ötezer éves orrával« [...] ő tanított meg rá, s nem csupán engem a Pápai Páriz Ferenc népi kollégium titkáráként élete példájával [...], hogy nem egyszerűen élni, hanem *itt élni* van jogunk. S talán ez az egyetlen jog, ami az embert születésénél fogva megilleti [...] elismerése nélkül minden szó »emberi jogokról« üres fecsegés csupán”.

Decemberben fejeztem be írásomat. A *Hitelnek* kívántam adni, hiszen a *Nappali hold* ott jelent meg. Azokban az időkben hetente cseréltünk gondolatot Csordás Gáborral, aki Szederkényi Ervin halála után a *Jelenkort* szerkesztette. Szinte rám parancsolt: nekünk add! Küldte a nyomdába, még benyomta az 1991. januári számba.

A következő nyáron az *Alföld* júliusi számában Márkus Béla tárgyilagos írással foglalta össze a vitát. Sokunktól idézett. Csoóri Sándor két írásra nem válaszolt, zárta a beszámolóját: Orbán Ottóéra és Sándor Ivánéra.

De történt még valami.

6.

1991 decemberének utolsó napjaiban levélcsomagot hoz a posta. A borítékon a jól ismert lakáscím: Csoóri Sándor, Keleti Károly utca 38. Kibontom. A *Nappali hold* Püski kiadása. Végigpergetem. Három feltűnő üzenet:

a kötetben *nem* szerepel a *Nappali hold* robbanást kiváltó utolsó fejezete; az *Előszó* egyik zárómondata: „Így ébredtem rá arra is, hogy aki igaz szeretne maradni, bizony még attól sem szabad visszahőkölnie, hogy egy-egy pillanatban igaztalanná válik”.

a harmadik a dedikáció: „Sándor Ivánnak, igaz és nagyvonalú vitatársamnak kézszóritással, Csoóri Sándor, 1991. dec. 27.”

Mit tegyek? Válaszoljak? Ne válaszoljak? Az „igaz” felért az *Előszó* zárómondatának („egy-egy pillanatban igaztalanná válik”) beismerésével.

Ha válaszolok, töprengtem, meg kell írnom: ez nem a kettőnk ügye. Ezt a felbolydult közvélemény számára is nyilvánvalóvá kell tennem. Nem válaszoltam. Nem láttam értelmét, hogy az akkor éppen csillapuló – rejtetten-nyíltan azóta is továbbélő – vitát újra felhevítsem.

7.

Mit nem értett meg Csoóri Sándor?

Nézzük Jorge Luis Borges *Az okok* című versének a mottóban idézett záró sorával a korkaleidoszkóp néhány „arabeszkjét”:

(a.) A „magyar/zsidó viszonyról” legjobb barátja, Tornai József a Magyar Demokrata Fórum országos gyűlésén 1989 márciusában a felszólalásában ezt mondta: „Most már ideje kijelentenünk, hogy osztozunk a nemzet testéből kiszakított áldozatok miatt érzett gyászban [...] történjen meg az áldozatok visszafogadása immár eredendő magyarokként”. Tizennyolc hónappal ezután megjelent a *Nappali hold*.

(b.) A kilencvenes év őszén a szélsőségesek részéről a centrum elleni offenzíva elindította a konzervatív bázis meggyengülését. Antall Csurka támadására még azt üzenté, akkor „kard ki kard”, de jött a betegsége, a halála, folytatódott a demokratikus konzervatívok – néhány képviselőjük helytállása ellenére – mindmáig tartó hatásképtelensége.

(c.) A népiek demokratikus szárnyának alulmaradásával, a két világháború közötti szélsőséges szárny szellemiségének újraéledésével elvesztette jogosultságát a népi/urbánus ellentét mint megnevezés. Maradt a szélsőségesek és a demokraták (konzervatívok, liberálisok, baloldaliak) közötti törésvonal.

(d.) Hermann Broch hajdani és Adam Michnik nyolcvanas évekbeli hasonló felismerése rámutatott a történések lényegére: a korszakvákuumokban kúsznak elő a szörnyek. Megkezdődött a Horthy-rendszer szellemének reinkarnációja a korábbi „baráti kör” részvételével. Egyikük antiszemita pártot alapított, a másik fekete egyenruhás gárdistákat avatott, volt, amelyikük később szélsőséges újság szélsőséges publicistája lett, volt, aki az új egyveduralom prominensévé avanzsált.

Hová lettek Bibó intelmei? Hová lett a korábban példaember Illyés Gyula a kétezres évekre újra időszerű intelme az 1943. őszi *Magyar Csillag*ban: „Hírünk a világban riasztó...”?

A *Nappali hold* szerzője nem értette, hogy a hamis kérdésekkel szemben melyek a korszak valóságos kérdései.

8.

Kitérőt tennék:

válaszírásom befejezésével egy időben jelent meg a *Vigilia* kilencvenes évet záró számában a *Mitől félünk? Miben reménykedünk?* című korkérdéssorozat. „...talán úgy fogják egyszer mérlegelni, idézni, írtam róla korszaknaplómban, mint a mi nemzedékeink idézik az egykori *Mi a magyar?* ankét írásait.”

Közel három évtized után idézek néhány választ a *valóságos* korkérdésekről:

„nem vagyunk képesek radikálisan másra történelmileg csödbe jutott változatok különböző előjelű ismételtetésénél” (Szentágothai János);

„annak, ami történt, semmi köze a spirituális megújuláshoz” (Balassa Péter);

„a hagyományok és értékek megüresedtek” (Karátson Endre);

„fellépnek a nemzetből való kirekesztés tragikus régi-új változatai” (Endreffy Zoltán);

„a pálya nem Nyugat-Európába vezet, hanem a Balkánra [...] az ember olyan erózió alá került, hogy visszavonhatatlanul szabadabbá válik benne énje sötétebbik fele” (Poszler György);

„a mindennel szemben való tehetetlenség szörnyűbb félelmet kelt, mint amiként az érzett, aki megismerte a terror, az üldözés, az elnyomás keltette félelmet” (Vásárhelyi Miklós);

„mint korunk hőse megjelenik tehát és mindinkább befolyása alá próbálja hajtani a világot, a magára hagyott, bukott élet menedzsere: a bűnöző típusú ember” (Török Endre külön esszéjéből).

Víziók a korszakról. Az emberi szabadság helyzetéről. Arról, hogy volt-e, van-e, lesz-e erről *érvényes* gondolatunk. Egyáltalán: képesek vagyunk-e gondolkodni, vagyis szembenézni a korszak *valóságos* kérdéseivel. Akkor és ma, teszem most hozzá. Felismerjük-e a „bukott élet menedzsereit”? Képesek vagyunk-e felismerni a változó *emberi helyzet* újdonságait?

Akkoriban még voltak ilyen kérdésfeltevések. A közelükbe sem értek a *Nappali hold* álkérdései.

*

Mindez számomra nem feledteti Csoóri Sándornak mint republikánus demokratának, jelentős költőnek a nyolcvanas évek végéig terjedő életútját, alkotói teljesítményét. Azt sem ugyanakkor, hogy hova jutott ama „baráti kör” nyomására is, miképpen vesztette el a (bibói) reagálásképességet, és mi lett ennek a következménye.

Élete utolsó évtizedeiben csalódott volt és szomorú. *Naplójából* nem derül ki, vajon azért, mert megértett valamit abból, milyen lejtőre jutott az ország, vagy azért, mert magányos lett.

Az utóbbiért: mindenképpen. Az előbbiért: talán.